

Олена Лісеєнко

**Солідарність у контексті законодавчих змін
щодо навчання державною мовою
національних меншин (за результатами
емпіричних досліджень в Одеській області)**

У сучасних умовах суспільних перетворень особливого значення набуває дослідження мовних ідентифікаційних процесів, пов'язаних із проблемами збереження етнічної ідентичності. Україна є сьогодні однією з країн Європи з найбільшою поліетнічною структурою. За переписом 2011 року в Україні мешкають представники понад 130 національних меншин – носії 79 мов. Поліетнічний склад українського суспільства – наслідок історичного переходу територій від однієї держави до іншої, а також традиційних прикордонних процесів розселення етнічних груп. Найбільш мультиетнічною в Україні є Одеська область, де компактно проживають близько 130 національних меншин, для яких українська мова – нерідна. За даними Всеукраїнського перепису 2001 року в Одеській області 46,3% населення визначили українську як рідну, 41,9% вказали російську, 11,8% зазначили інші мови¹.

У 1991-2010-ті роки державна освітня політика була спрямованою на те, щоб у навчальному процесі врахувати мовні потреби національних меншин. Із метою забезпечення права на навчання мовою національних меншин та вивчення цих мов функціонувала розгалужена мережа дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів. Усім національним меншинам країни створено необхідні умови для навчання і виховання дітей рідною мовою. Наприклад, на основі угод з Міністерствами освіти Угорщини, Румунії, Польщі, Республіка Молдова викладачі шкіл, вузів, вихователі дошкільних установ підвищували свій професійний рівень. Однак, на початок XXI ст. спостерігається тенденція скорочення загальноосвітніх навчальних закладів України з мовами навчання національних меншин. На середину 90-х рр. XX ст. в Одеській області функціонувало 11 загальноосвітніх шкіл із молдовською мовою викладання, а за даними Департаменту освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації у 2017/2018 навчальному році працювало 3 загальноосвітні школи з молдовською мовою викладання, а також майже на 56% скоротилася у них кількість учнів.

Окрім того, за даними Департаменту освіти і науки Одеської обласної державної адміністрації у 2017/18 н. р. мовою етнонаціональних меншин навчання

¹ Державна служба статистики. Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

проводилося в 137 школах Одеської області: як предмет, в гуртках та факультативно вивчали українську, англійську, болгарську, гагаузьку, іспанську, молдовську, німецьку, російську, французьку, італійську, іврит, новогрецьку, китайську, польську мови. Наприклад, понад 1000 учнів в Одеській області вивчають іврит як предмет, понад 1000 школярів – польську, понад 900 – гагаузьку, понад 700 учнів вивчають китайську, новогрецьку вивчають майже 60 дітей, а турецьку факультативно – близько 200 школярів¹. Великий вклад у вивчення мов етнонаціональних меншин здійснюють етнічні спільноти (національно-культурні товариства, діаспори) Одеської області, при яких діють недільні школи як для дітей, так і для дорослих. Таким чином, представники національних меншин мали право отримувати середню освіту своєю мовою, а українську мову вивчали лише як окрему дисципліну.

Прийняття в межах Закону України “Про освіту” 2017 року певних положень, а саме статті 7 щодо мови освітнього процесу в закладах освіти, викликали стурбованість як громадян України різного етнічного походження, так і країн-сусідів – Угорщини, Румунії, Болгарії, Греції, Польщі, Росії, Республіки Молдова. Йдеться про те, що мовна стаття Закону начебто звужує права представників національних меншин. Особливо така ситуація характерна для населення Одеської області – однієї з найбільш багатонаціональних в Україні. Мовний аспект нового закону викликав дискусії в Одеській області, особливо в районах компактного проживання національних меншин (м. Одеса, Болградський та Ізмаїльський райони Одеської області). Отже, дослідницьким завданням було проаналізувати сприйняття та оцінювання законодавчих змін щодо мовної статті Закону України “Про освіту” та його проблемних аспектів громадськістю, представниками різних етнонаціональних груп, різних освітніх суб’єктів Одеської області в районах компактного проживання національних меншин.

Дослідження даної проблеми було проведено в рамках проекту “Спільна мова: громадський діалог щодо закону України “Про освіту” в Одеській області” впродовж 2018 року. Цей Проект був частиною програми “Просування реформ в регіони”, реалізовувався Інститутом економічних досліджень та політичних консультацій і газетою “Європейська правда” за фінансової підтримки Європейського Союзу та Міжнародного фонду “Відродження” громадською організацією “Південно-Українське відділення Соціологічної Асоціації України” за безпосередньої участі автора. Для вивчення громадської думки населення Одеської області було проведено емпірико-соціологічне дослідження з використанням методу глибинного інтерв’ю. Протягом 2018 року проведено 80 глибинних інтерв’ю з ключовими зацікавленими сторонами – представниками органів місцевої влади та

¹ В одеській школі з’явився болгарський клас // Odesa Regional State Administration. Режим доступу: <https://oda.odessa.gov.ua/en/news/news-81156>

самоврядування, керівництвом шкіл та інших закладів освіти, вчителями, батьками учнів, учнями старших класів загальноосвітніх шкіл, студентами, представниками громадських організацій етнічних меншин, роботодавцями, представниками місцевих політичних партій Одеси та Болградського й Ізмаїльського районів Одеської області.

За результатами дослідження щодо особистого сприйняття статті 7 Закону України “Про освіту” варто відзначити переважно *позитивне сприйняття* представниками місцевої влади та самоврядування, суб’єктами освіти цієї статті вище зазначеного Закону. Здебільшого *негативне сприйняття* є представниками національно-культурних товариств Одеської області, які вважають, що ця стаття суттєво обмежує право національних меншин на освіту рідною мовою. Так, представники національно-культурних товариств зазначали: *“Мені здається, Україна в реалізації мовної політики в закладах освіти не зовсім слідує практиці європейських держав, скоріше не слідує, ніж так, оскільки ця політика повинна провадитися дещо інакше. Не варто забувати про те, що у нас є культура, спадщина національних меншин, зміни мають бути поступовими й лояльними”; “Ми повинні знати українську як державну мову, але при цьому ми повинні підтримувати й розвивати навчання інших мов у школах, не говорячи про те, що є англійська мова, визнана в Європі, світі, вивченню якої у нашій країні належної уваги не приділяється”.*

Згідно з результатами глибинних інтерв’ю, більшість освітян мають переважно позитивне сприйняття 7 статті Закону України “Про освіту”, але вони висловлювали застереження різного характеру, до яких переважно можна віднести швидкість переходу, відсутність повного розуміння шляхів реалізації цієї статті тощо: *“Дуже складно відповісти, оскільки достеменно невідомі шляхи реалізації цієї статті, навіть після консультацій, проведених із закордонними зацікавленими структурами з Румунією, Угорщиною. Спілкуючись із представниками педагогічної спільноти, скажу, що вони лише напрацьовують якісь певні варіанти пошуку заходів”* (освітянин); *“Це викликало тривогу, адже у нашому Болградському районі 2/3 шкіл навчалися російською мовою. А з цього навчального року ми перейшли з 1-го класу до навчання українською мовою. Це викликало занепокоєння не тільки у вчителів, а й у батьків та їхніх дітей”* (освітянка).

В умовах багатонаціональної країни питання мовної політики держави небезпечні, оскільки можуть призвести до конфліктів у суспільстві. Саме тому в переліку питань, запропонованих у глибинних інтерв’ю, були такі, що дають можливість з’ясувати основні причини занепокоєння національних меншин змінами до Закону України “Про освіту”, а також оцінку ними мовної політики України в освітній сфері. На думку респондентів, серед головних причин, що призвели до виникнення напруги навколо цієї мовної статті, були названі наступні:

1. Небезпечна тенденція до втрати національної ідентичності, зникнення культурної спадщини та забування рідної мови: *“Причин багато, проте найголовніша загроза для долі народу. Незалежно від того, це молдовани, болгари, угорці, якщо позбавити народ мови, фактично він приречений на вимирання як народ”* (представник громадської організації);

2. Порушення прав, свобод, інтересів національних меншин, що гарантовані Конституцією України: *“Це виходить за межі Конституції, яка не дозволяє приймати закони, що позбавляють можливості забезпечення прав, свобод й інтересів – у Конституції чітко прописано, що держава забезпечує національним меншинами право навчатися рідною мовою. В Україні сьогодні є народи, що мають школи, в яких діти з 1-го до 11-го класу навчаються рідною мовою, не у всіх регіонах, так склалося історично, проте є. Прийняття цього закону обмежує їх права, зокрема в тому, що діти повинні навчатися з 1-го до 4-го класу рідною мовою, з 5-го до 9-го класу частково, а у 10-11 класах повністю українською мовою”* (представник громадської організації);

3. Нерозуміння різними суб'єктами освіти, національно-культурних товариств Одеської області механізму впровадження мовної статті Закону “Про освіту”: *“Найбільший недолік, пов'язаний із імплементацією цієї статті, адже не була підготовлена суспільна думка, люди просто не сприйняли її належним чином, чим і скористались наші зарубіжні партнери. Необхідно належним чином інформувати людей, у першу чергу, зважаючи на те, що закон про освіту рамковий, він носить декларативний характер, за ним буде закон про середню освіту, про профтехосвіту”* (освітянин);

4. Відсутність попереднього конструктивного діалогу з представниками етнічних меншин: *“Якщо люди не сприймають закон, це проблема держави, яка не пояснила, що в нього нічого такого не має. Оскільки все те, що невідомо, викликає занепокоєння. Їх непокоїть невизначеність, насамперед те, що будуть руйнуватися їх традиції”* (представник органів місцевої влади та самоврядування); *“Недоліком є те, що ніхто не був готовий до таких інтенсивних, швидких, різких змін – спочатку 5 вересня 2017 року було висунуто постанову, потім закон на обговорення, й тут же одне рішення, за ним – друге, запровадження нових перспектив розвитку української школи. Це легкий страх, а потім ...»* (освітянин);

5. Недостатньо ефективна інформаційна кампанія Міністерства освіти та науки України з роз'ясненнями щодо суті, моделі реалізації Закону України “Про освіту” 2017 року: *“Причиною того, що деякі люди негативно сприймали цей закон, стало те, що не було належним чином здійснено роз'яснення. Міністр освіти, Міністр закордонних справ виступали з цього приводу і пояснювали, що держава дала всі права національним меншинам, бо з 5-го класу починається підготовка до ЗНО українською мовою. Навпаки пішли на зустріч, щоб діти*

національних меншин мали можливість залишатися в Україні. Їхня мова залишилася (болгарська, албанська, ромська, молдовська, румунська); можуть вивчатися на факультативах. Коли людям пояснили, вони заспокоїлися” (освітянин); “Справа в тому, що я знаю багато громад, національних менших болгар, молдован, які з острахом сприйняли цей Закон, оскільки вони занепокоєні тим, що їм можуть заборонити вивчати їх рідну мову” (освітянин); “Перші занепокоєння національних меншин були пов’язані з тим, що вони будуть позбавлені можливості вивчення рідної мови. Дехто розумів, це як те, що українську мову будуть вивчати не разом з рідною, а замість рідної мови” (освітянин);

6. Недостатньо налагоджена стратегічна комунікація Міністерства закордонних справ України з країнами, чії представники проживають на території України: “Проблема полягала у погано налагодженій стратегічній комунікації, тобто Верховна Рада, прийнявши цей Закон, мала своєчасно повідомити Міністерство закордонних справ, щоб мати можливість прораховувати наші кроки на майбутнє. Відповідно Міністерство закордонних справ мало б подати країнам, чії представники проживають на території України, роз’яснення щодо того, як реагувати на конфліктні ситуації, що будуть виникати. Це, у свою чергу, дозволило б владнати проблему задовго до того, як виникнуть конфліктні ситуації” (представник органів місцевої влади та самоврядування);

7. Представників етнічних меншин непокоїть те, що їхня мова, зазвичай, не входить до переліку європейських мов, тому рідною мовою буде заборонено навчатися в системі освіти України: “Слід вивчати щонайменше державну, міжрегіональну (російську, адже без неї буде дуже складно), міжнародну (скажімо англійську) мови й додати до цього переліку національну (румунську, болгарську тощо). Україна у мовному питанні дуже сильно відстає від провідних країн світу. Можна навіть сказати, що вона не просто відстає, а знаходиться у проваллі. Якщо у Швеції, Швейцарії 70-80 % володіють білінгвізмом, трілінгвізмом, то в Україні, за офіційними даними, не більше 15 %. При цьому, я вважаю, що більшість респондентів, відповідаючи на запитання «Чи знаєте Ви мови і які саме?», видають бажане за дійсне. Насправді фахівці оцінюють ці показники як 2-3%, тобто цифри доволі загрозливі” (освітянин);

8. Відмінність громадської думки, уявлень, оцінок етнічних меншин, яка обумовлена різними суб’єктивно-об’єктивними чинниками: “Якщо в одних національних меншин є школи з повним циклом навчання національними мовами, а у інших – немає, то вже в цьому ситуація різниться. Якщо у представників єврейського товариства, згідно з усіма Європейськими хартіями, конвенціями, є право, яке гарантує можливість відкрити школу, то ці спільноти відкрили їх. Молдовські етноси відкрили три школи з повним циклом викладання в Одеській області, які є єдиними по всій Україні. Реакція перших і других на цей Закон буде

різнитися... У поляків є школи в Одеській області, де викладають польською мовою, у чехів своєї національної школи немає, у грузинів – вечірня школа “Алабама”..., тому кожен із представників тієї чи іншої нації по-своєму сприймає Закон, залежно від обставин” (представник органів місцевої влади та самоврядування).

Деякі респонденти також підкреслювали політичне маніпулювання мовним питанням: “Ситуацію спеціально “підігривають» одіозні політики” (представник органів місцевої влади та самоврядування), але, в той же час, серед опитаних представників місцевої влади та самоврядування простежується думка, що маніпулювання мовним питанням безперспективне: “мовні питання (так само, як і релігійні) завжди використовувалися політиками у власних інтересах й далеко не завжди на користь людей” (представник політичної партії).

Батьки учнів національних шкіл у своїх інтерв’ю підкреслювали, що їх непокоять зміни до Закону України “Про освіту”, оскільки переймаються тим, що їхнім дітям буде складно навчатися українською мовою, що негативно відобразиться на їхній успішності: “Можливо вони переймаються тим, що їх дітям буде складно. А з іншого боку, кому зараз легко? Моя дитина вже сьогодні знає такі фрази українською, які я перекласти не можу. Вони відстоюють своє право отримати базову освіту своєю мовою для того, щоб, мабуть, мати можливість отримати вищу освіту в іншій країні” (батько учня); “Можливо це страхи батьків, пов’язані з тим, що їхні діти не зможуть засвоїти нові знання українською мовою після навчання мовами національних меншин” (мати учня).

Учасникам якісного дослідження, а саме представникам органів місцевої влади та самоврядування та освітянам, ставилося питання щодо оптимального шляху реалізації мовної політики в Україні: “Який, на Вашу думку, оптимальний шлях реалізації мовної політики в Україні (залишити існуючий стан; викладати всі дисципліни українською мовою з 5-го класу; викладати всі дисципліни українською мовою з 10 класу; поступово довести викладання предметів українською мовою до 60-70% у випускних класах; викладати українською лише гуманітарні предмети; питання вибору мови викладання надати громаді тощо)?”

Аналіз відповідей респондентів щодо оптимального шляху реалізації мовної політики в Україні дає підстави для таких узагальнень:

1. Проводити державну інформаційну політику щодо популяризації української мови, культури та посилити інформаційну кампанію щодо мети, змісту та очікуваних результатів освітньої реформи, реалізації Закону: “Для того, щоб деполітизувати дискусію щодо мовної статті, у першу чергу, треба проводити державну інформаційну політику. І в останні чотири роки у цьому напрямку багато робиться, зокрема, підняття рівня обізнаності українського суспільства з питань історії України, української мови. Популяризація української мови в

інформаційних ресурсах. З іншого боку, в межах реалізації державної політики не варто піднімати питання, які можуть розділяти українське суспільство. Оскільки, як ніколи, потрібна згуртованість українського суспільства, а не навпаки” (представник органів місцевої влади та самоврядування).

2. Проводити круглі столи з представниками національних меншин, національно-культурних товариств: *“Діалог із залученням представників національних меншин, дипломатів – це найкраща форма вирішення питань. Мені, на жаль, невідомі конкретні заходи”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

3. Працювати над якістю українського інформаційного простору: *“Треба підняти якість українського інформаційного простору (нові передачі, фільми, видання нових, цікавих книжок, запровадження Інтернет-ресурсів тощо), для того, щоб було модно говорити українською мовою”* (представник політичної партії).

4. Створити при Міністерстві культури України відділ із питань національних меншин для визначення проблем національних меншин та їх вирішення: *“Була програма підтримки національних меншин. Сьогодні структурні підрозділи, що існували при Міністерствах розпустили, залишили в області одну особу в облдержадміністрації, яка займається цими питаннями, в районі взагалі нікого немає, фінансування немає ... Сьогодні фактично ніхто нічого не робить у цьому напрямку. Є програми по оптимізації, децентралізації, грошей виділяють мало, а контролю забагато”* (представник громадської організації).

5. Збільшити перехідний період впровадження положення статті 7 вищезгаданого Закону: *“Має бути м’який, поступовий перехід, без кардинальних зрушень. Потрібно заспокоїти, створити умови для того, щоб люди могли оптимально, без стресів вивчати мову”* (освітянин). *“Я думаю, що в національних школах перехід має бути поступовим, адже діти та вчителі не можуть одразу перейти на українську мову. Держава повинна навчати українською мовою студентів, які прийдуть в майбутньому до школи й будуть там працювати, але сьогодні не реалізується така робота”* (освітянин).

6. Якісна підготовка україномовних вчителів педагогічними вишами: *“Є певна інерція в школах, де вчителі все життя викладали російською мовою. Тут необхідно знаходити компроміс. Не звільняти ж усіх? Потрібен час, щоб змінилося покоління. Для цього, у першу чергу, необхідно працювати з педагогічними вишами”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

7. Розробка документів, актів, що роз’яснюють окремі пункти статті 7 для представників національних меншин: *“На мою думку, потрібні документи, акти, що роз’яснюють окремі пункти статті 7. Наскільки я розумію, після рішення Венеціанської комісії будуть певні розмежування щодо можливості вивчення мов народів, які проживають на території України. Для одних – це можливість лише збереження рідної мови, а для інших – розширення обсягу її вивчення. Такого роду*

акти, які уточнюють статтю 7, будуть сприяти її подальшій реалізації” (представник органів місцевої влади та самоврядування).

8. Забезпечення всіх шкіл, в яких навчаються представники національних меншин, усім необхідним для навчального процесу (навчально-методичними матеріалами, підручниками, комп’ютерними програмами, презентаціями): *“Забезпечити абсолютно всі школи, які мають представників національних меншин, всім необхідними (навчально-методичними матеріалами, підручниками, комп’ютерними програмами, презентаціями)”* (освітянин).

9. Працювати над українізацією науки, підготовкою якісних наукових праць державною мовою: *“Варто здійснювати українізацію наук, у першу чергу, точних. Ще за радянських часів, не говорячи про сьогодні, в Україні не було гарних підручників, книг із дисциплін природничого циклу українською мовою. Треба розробляти термінологію з географії, біології та інших точних наук саме українською мовою”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

10. Проведення інформаційної кампанії вчителів із батьками учнів: *«Необхідно проводити зустрічі, інформувати людей, адже ніхто нічиїх прав не порушує. Ми зустрічались із батьками і розповідали, що держава витрачає величезні кошти на те, щоб перекласти збірки тестів ЗНО на мови національних меншин, при цьому серед дітей обирають складання ЗНО угорською, болгарською лише одиниці, то чи варто це робити. Ніхто не забороняє їм вивчати мову національних меншин, вступати до вузів в Болгарії, Угорщині чи ще десь, але чому держава повинна сплачувати за них?»* (освітянин). *«Освітняни мають донести інформацію до дорослих, батьків, дітей, про те, що українська мова – це є рідна для нас мова. Прийняття Закону в жодному разі не обмежує їх права у вивченні рідної мови, збереженні культури, традицій їх народу»* (освітянин).

11. Толерантне ставлення до представників національних меншин у суспільстві та зважений шлях реалізації мовної статті: *“Для того, щоб зняти напругу, повинна бути толерантність, без якої ми не можемо збудувати громадянського суспільства. Напругу повинна знімати влада своїми “поступовими кроками”* (освітянин). *“Оптимальний шлях – зважений, у першу чергу, з тих питань, які постають перед нашою освітою зараз. Якщо постає питання мови, то навчання в школах має бути українською мовою, а національним меншинам, які є в Україні (а у нас їх достатньо багато), повинні бути надані можливості для вивчення їх рідних мов, для того, щоб вони не забували свою приналежність. Це стосується не тільки нашого регіону, болгар, молдован, а й кримсько-татарських народів та інших. Ми не можемо заборонити людям знати мову їх предків. Держава повинна максимально створити умови для того, щоб громадяни вільно почували себе в країні й знали не тільки державну мову, а мову своїх предків”* (освітянин).

Грунтовний аналіз уявлень та оцінок усіх учасників дослідження уможливує виокремлення основних причин браку солідарності щодо прийняття статті 7 Закону України “Про освіту”. Так, згідно з позицією більшості інформантів, серед основних причин виникнення напруги при реалізації цієї статті доцільно вказати такі три їх групи:

1) інформаційні, пов’язані з неефективною інформаційною кампанією Міністерства освіти та науки України щодо роз’яснення імплементації мовної статті та, як наслідок, нерозуміння змісту та шляхів реалізації 7-ої статті Закону представниками національних меншин, учнями шкіл із мовою навчання меншин та їхніми батьками;

2) соціокультурні, пов’язані з тенденцією до втрати національної ідентичності та забування рідної мови представниками етнічних меншин. При цьому супротиву представників етнічних меншин щодо вивчення української мови немає – швидше, спостерігаємо їхнє бажання не втратити рідну мову: *“Ми українську мову вивчаємо зараз, і у нас немає проблем. Але як би нам зберегти болгарську мову?”*;

3) політичні (внутрішньополітичні та зовнішньополітичні), пов’язані з політичним маніпулюванням мовним питанням, використанням його для отримання політичного капіталу; реакцією деяких країн, які мають в Україні великі діаспори.

Узагальнюючи результати дослідження, зазначимо, що учасники глибинних інтерв’ю основні шляхи подолання проблем і викликів навколо мовної статті Закону України “Про освіту” вбачають у наступному: продовження діалогу та проведення круглих столів із представниками національних меншин та національно-культурних товариств; встановлення балансу між вивченням рідної мови та володінням державною мовою; створення умов для якісного викладання різних дисциплін українською мовою та ін. При цьому учасники дослідження підкреслювали необхідність міжкультурного діалогу; вказували на те, що *“рано чи пізно ми зрозуміємо, що мова національних меншин не розділяє, а згуртовує, енергія різних культур дає можливість по-іншому підійти до вирішення проблем. У цьому сенсі є практика Європейського союзу, коли етнічні, політичні кордони є точками зростання”* (представник органів місцевої влади та самоврядування).

Результати проведеного емпірико-соціологічного дослідження вказують на необхідність подальшого глибокого наукового осмислення сучасних мовних ідентифікаційних процесів, зокрема, проведення оціночних досліджень мовної політики держави в освітній сфері; дослідження актуальних проблем, пов’язаних із реалізацією освітньої реформи в Україні.